پزیشکی لە ناو کوردەواری دا

عبدالرقیب یوسف

نەنە کۆتر

بەشی سێیەم

دوور نیە نەنە کۆتر ناودارترین پزیشکی ژن بووبێ لە کوردستانی عیراقدا. دوای ساڵی ١٩٤٠ ناوبانگی زیاتر دەرکرد، بە ڕادەیەك خەڵك لە قەڵادزەو کۆیەو شەقڵاوەو هەولێرو سلیمانیەوە، بۆ لای نەنە کۆتر ئەهاتن بۆ رانیە. وە

ئەگەر نەخۆشەکان زۆر شووربان ، ئەوە بە شوێنیان ئەنارد . . .
بۆ قەلادزە ، سەنگەسەر ، کۆیەو زۆر شوێنیتر ئەچوو .

نەنە کۆتر شارەزاییکی زۆر باشی بووە لەمەر پزیشکی‌ی میللی کوردی‌یەوە . جۆرەها نەخۆشی ، وەکو – ژانە سك ، سەر ئێشەو لەرزو تاو . . زگچوون ، ژانە گوێ‌و چاوئێشە –ی چارەسەر دەکرد .

ئەڵێن ، نەنە کۆتر ، ناوی لە نەخۆشیەکانی منالأن‌و ئافرەتان زۆر دەرکرد بوو . ئافرەتێ منالی بۆ نەبوایە یەکسەر دەچووە لای . وە ئەویش کە سەیری ئەکردن یەکسەر پێیانیانی دەوت کەوا منالیان دەبێ یان نابێ . ئەڵێن گشت جار قسەکانی راست دەرئەچوو .

نەنە کۆتر ، جۆرەها برینیشی دەرمان ئەکرد . برینی خەنجەرو گوللەو . . هتد . ئەگەلێ جاریش بە دزی‌یەوە ئەچووە هەندێ دێ وەك بوسکین‌و سندولان – لە نزیك رانیەدا – ، بۆ دەرمانکردنی ئەو بریندارانەی کە لە سالأنی ١٩٦١– ١٩٦٧ ، نەئەوێران بێن بۆ ناو شارو بۆ نەخۆشخانە بچن . بەمەوە– خزمەتێکی بێ‌سنووری ئەوتۆی پێشکەش بە نەتەوەکەی کردووە ، لەبیر ناکرێ‌و نابێ قەتیش لەیاد بکرێ .

بەڵێ . . نەنە کۆتر ، دەستێکی بالأو شارەزاریێکی تەواویشی بووە لە چارەسەرکردنی نەخۆشیەکانی چاوگربوون‌و رەشبینی چاو .

جاران لە کوردەواریدا ، بەتایبەتی لە ناوچەی رانیەدا ، بۆ رەشبینی چاو ، پیسایی (شەمشەمەکوێر) یان بەکار دەهێنا . پیسایی شەمشەمەکوێر لە (طب)ی کۆنیش‌دا ، بۆ چارەسەرکردنی هەمان نەخۆشی هاتووە ، ئەمەش ئەگەرێتەوە سەر ئەوەی کەوا گۆشت‌و خوێن‌و میزو شیری ، بۆ چەند نەخۆشییەك سوودی هەیە .

لەم بارەیەوە ، داود الأنطاکی ئەڵێ : «و بوله و لبنه یسمیان شیرزق قطع بیض متخلخة فی بیوته شدیدة الجلاء و الحدة تقلع الآثار وا لاکتحال بها یحد البصر» .

• پزیشکی چاو ، عبدالله الأشبیلی وتوویەتی کەوا مێشك‌و خۆڵەمێش‌و شیری ، دەرمانی چاوە . وە (شیرزق) شیریەتی . هەندێك لە پزیشکانی پێشوو (شیرزق) بە پیسایی ئەو دەزانن . هەروەك ابن البیطارو المظفر الرسولی وتوویانە :[١]

هەندێ نەخۆشی‌و دەرمانەکانی

نەنە کۆتر بۆ چارەسەرکردنی هەندێ نەخۆشی ئەم دەرمانانەی خوارەوەی بەکار دەهێنا :–

١ – بۆ سووتان :
پیوازی سوورو سپی لەگەل سماق دەکوتاو ئەیخستە سەر شوێنی سووتاو .

٢ – بۆ ژانەزگ (زگ ئێشە) :
(گیا بەیبونە)ی ئەکولأندو لەگەل شەکەر تێکەڵی ئەکرد . . ئەوجا دەیدایە نەخۆشەکە . زۆر بەکار بوو . نەخۆش زوو چاك دەبووەوە .

٣ – بۆ ژانە گوێ :
أ – گوڵی هێرۆی لەگەل شیر ئەکولأند . یەك دوو دڵۆپی ئەکردە گوێ‌و ، ژانی ئەشکا . **ب** – پەڵکە خۆخی ئەکووتا تا ئاوی لێ دەهات . ئاوەکەی لە گوێ‌ی ئەکردو دەستبەجێ ژانی ئەشکا .

٤ – بۆ ژانی لووت :
ئاوی پەڵکە خۆخ .

٥ – بۆ ددان ئێشە (ژانە ددان)و ئاوسانی پووکی ددان :
پونگ‌و سماق‌و خوێ .

جارێکیان خوالێخۆشبوو ، مەلا فاتح عەسکەری ، کە پیاوێکی تێکۆشەر بووو لە رانیە دائەنیشت ، پووك‌و ددانەکانی ژان ئەکرد . زۆر بە ئازار بوو . سەری لە زۆر پزیشك دابووو راسپاردەی زۆری لەم‌و لەو وەرگرتبوو بەلأم بێ ئەنجام بوو . سەرەنجام ، چاری نەما جگە لەوەی کە هەر ئەبێ ددانەکانی بکێشێ . رۆژێکیان بیری ئەوەی کردەوە بچێتە لای نەنە کۆتر بزانێ ئەو ئەڵێ چی . چووە لای نەنەو ئەویش پێ‌ی ووت : گەر پونگی تەر لەگەل سماق‌و خوێ بجۆی چاك دەبیتەوە . . . ئەویش بەکاری هێناو پاش ماوەیەکی کەم چاك بووە .

ئەم دەرمانەی کوردەواری بۆ دەم و ددان ، لە سەرچارەکانی پزیشکی‌ی کۆنیش‌دا هاتووە . پزیشکانی موسلمان ، پونگ‌و سماق بە دەرمانی ددان– ئێشە دادەنێن . هەر یەکە بە جۆرێك باسی کردووە . وە تیاشیان هەبووە ووتویانە بۆ ژانە گوێ‌و گرو ئاشکیش بەسوودە ابن بیطار ئەڵێ ، فوتنج (پونگ) «اذا مضع نفع من جع الاسنان» .

ابن هبل ئەڵێ : فوتنج «تشد اللثة . . . یفید فی الاورام

والمغص يقتل البرى الديدان . . . داود الأنطاكي – يش ، بە دوورو درێژی لەژێر ناوی (نعناع)یانی قوتنج – پونگ–دا لەم باسە کۆڵیووەتەوە و ئەڵێ «یسکن وجع مصنفاً» .(٢)

پزیشکی کورد ، مەلا محمود ، پوونگی زەرد بە دەرمانی قۆڵنجو مایسیری دادەنێ .(٣)

لەمەڕ سماقەوە ، ابن البیطار ئەڵێ ، ئەگەر بیخەیتە ناو ددانی کلۆڵ ئەوە ژانی دەشکێ . کەچی ابن هبل ئەڵێ ، وا چاکترە لەگەل مازیو دەنکی (ئاس)بێت . . . زیاتر سوود دەگەیەنێ . وە لەبارەی بەکارهێنانی سماق بەتەنیا ئەڵێ « یسکن وجع الاسنان ویمنع قیح الأذن . . .)(٤)

أنطاکی ئەڵێ گەر هاتوو سماق زۆر کوڵێنرا تا وەك شیلەی هەنگوینی لێ دێ . . . ئەوە بۆ پەنەمو برینو پووکی نەخۆشو کەوتنە ڕێی خوێنی منالدان یەگجار باشە .(٥)

ابن سینا ، کووتانی سماق لەگەل ماویو شەبو گوڵە هەنارو ڕگو توێکلێ هەنار ، بە باشترین دەرمان بۆ ئاوساوی دەمی منال دادەنێ .(٦)

سوودی پەلکە خۆخ «گەڵای خۆخ» بۆ ژانە گوێ ، لە سەرچاوە پزیشکییەکاندا هاتووە (رازی) ئەڵێ : (ماء الخوخ یقتل الدود في الأذان اذا صب فیه» .(٧)

هەروەها– ابن هبل – یش ئەڵێ ، ئەم دەرمانە بۆ کرم هەبوونیش باشە .(٨)

لەمەڕ گوڵە (هێرۆ) شەوە ، کە نەنە کۆتر لەگەڵ شیر دەیکولاند بۆ ژانە گوێی بەکار دەهێنا ، دەبینین پزیشکانی موسلمانانیش سوودی هێرۆ بۆ چەند نەخۆشی ، وەك ئاوسانو نەخۆشی گوێو برینو پێوەدانی دووپشك ، بە باش دەزانن .

(رازی) لەگەل چەند شتێکی ترەوە بە دەرمانی گوێ دایدەنێ . . ئەڵێ «في وجع الأذن یستعمل الخطمي مع البابونج واکلیل الملك وبنفسج یابس و دقیق الشعیر» .(٩)

هەروەها (ابن بیطار) و (ابن هبل) یش بە دەرمانی ژانە گوێی دادەنێن .(١٠)

دەربارەی (گیا بەیبونە) کە لە کووردەواریدا بە دەرمانی زگ ئێشە (ژانە زگ) ناوی دەرکردووەو نەنە کۆتریش زۆر بەکاری هێناوە ، لە زۆربەی زۆری کتێبەکانی پزیشکیی کۆندا لە ژێر (خیری) یان (منثور)دا ناوی هاتووە .

ابو عمران القرطبي (موسی بن عبدالله) کە یەکێک بووە لە پزیشکە بەناوبانگەکانی (أندلس– اسپانیا) بە (بابونە) لە کتێبی (شرح اسماء العقار) ناوی بردووە .(١١)

لە هەندێ سەرچاوەی تریشدا بە (١٢) جۆر ناووشێوە هاتووە .(١٢)

پزیشکەکان وای بۆ چووینەکەوا بۆ زۆر جۆر نەخۆشی بەکار دێت ،وەکو نەخوشیەکانی چاوو ددانو منالێ لەبەرچوونو ئاوساوی فاتەرەشەو منالدانی ژن . وە هەروەها بۆ (باداریی چۆك) ، هەوەك (ابن بیطار) و (الملك المطفر) ئەڵێن ، دەرمانێکی چاکە .

نەنە کۆتر ، لە بەهاراندا ، ڕووی لە دەشتو کێوی ڕانیە ئەکردو ، جۆرەها گیای کۆ ئەکردەوەو ووشکی ئەکردو لە کاتی پێویست بەکاری دەهێنا .

هەندی جاریش ئەچووە بەغداو هەندێ جۆرە گیای لە عەتارەکانی ئەوێ ئەکریو ئەیهێنایەوە بۆ ماڵەوە .

نەنە کۆتر ، زۆر جۆر دەرمانی ئەگرتەوەو بۆ زۆر نەخۆشیو دەرد بەکاری دەهێنا .

داخەکەم . . . ئێمە ئێستا گشت ئەو دەرمانانەی ئەو دەیگرتنەوەو بەکاری دەهێنا ، نازانین ، بەتایبەتی کەسی لێ فێر نەبووەو ئەم زانیاریانە لای کەس نەماونەتەوە تا بزانین چینو چۆنو جۆن دروست دەکرێن .

ژیانی نەنە کۆتر :

کۆتر کچی درباسی کوڕی خالیدی شکاکی یە ، لە سەردەمی جەنگی یەکەمی جیهانیدا ، کە لەشکری ڕووس هێرشی هێنایە سەر ناوچەی شکاك ، خەڵکی ئەم ناوچەیە ڕایان کردو خانووبەریان بەجێهێشت . ئیتر کۆتریش ، هەروەك ئەم خەڵکە ، لەگەل هەر سێ براکانی (محمدو مجیدو مصطفی) ئەم ناوچەیەیان بەجێهێشتو سەرگەردان بوو . باوکی لەم هەراو هوریایەدا بێ سەرو شوێن بوو ، ئێستاش لەگەڵدا بێ کەس نەیزانیووە بۆکوێ چووەو چی بەسەر هاتووە . دایکیشی لەپێش ئەوەوە گیانی پاکی بە خاك سپارد بوو .

کۆترو هەر سێ براکانی ، سەرگەردان بوون . . . ڕێگای هەریرو باتاسیان گرتەبەر . . . تا لە کۆتاییدا لە ڕانیە نیشتەجێ بوون . برای کۆتر ، (محمد) کە تەمەنی لە هەشتا ساڵی تێپەر بووەو لەکاتی خۆیدا ڕاوچیەکی بەناوبانگ بووە ، ئەڵێ : «کۆتر لە (شەمسی)ی شکاکی گۆرانی بێژ) فێری پزیشکیی بووە . وە تا ئەوکاتەی مێردی بە (ئاڤدەل)ی شکاکی کردو لەبەر منالێ نەبوون لەیەکتر جیا بوونەوە ، هەر سەرپەرشتی ئێمەی دەکرد .

ژنێکی توره بوو . . به رادەیەك من ژنیشم هێنا بوو ، ئەو هێشتا ، لەکاتی تورەبوونیدا ، بەدار لیّی دەدام» .

ئەوەی راست بیّ من لەم قسەیە دوو دلّ بووم‌و تا لەچەند کەسێکی ترم پرسیار نەکرد ، باوەڕم نەکرد .

بەلّیّ . . نەنە کۆتر باشترین خزمەتی پێشکەش بە خەلّکی ،وچە بەتایبەتی‌و کۆمەلّی کوردەواری بەگشتی ، کرد ، گەلّی جار نەخۆشەکان دوای چاكبوونەوەیان شیرو ماست‌و مریشك‌و عەلەشیش‌و گیسك‌و کاورو بەرخیان بۆ دەبرد .

ژنێکی تەماعکار نەبوو . . بیری لای پارەو پوول نەبوو . . تەنیا چاككردنەوەی نەخۆش‌و خزمەتکردنی خەلّکان لای گرنگ‌و بەهادار بوو .

تا سالّی ١٩٦٧ . . . کەگیانی پاکی بە خاك سپاردوو کەوتە گۆڕستانی نەمران‌و تا دونیا دیّت ناوی هەر ناودارترو نەمرتر دەبێت .

شایانی باسیشە ، ئەوەش باس بکەین کەوا لەوکاتەی نەنە کۆتر لە رانیە پزیشك بووە ، پزیشکێکی تریش لە هەمان ناوچەدا هەبووە کە (شەوکەت خان)ی خێزانی ملا صدیق بوو .

ئەم ژنە پزیشکە ، کارەکەی ئایینی وەیا چاکتر وایە بلّێین نەفسی بووە . قورو بەردی گۆڕی پیاو چاکەکانی کۆ دەکردەوە . وەك (شیخ پیرس) لە ئەنگوزی نزیك بێتواتە . . وە ئۆمەر مەندان .

هەروەها (هوکاشە) لە دەشتی هەولیّر . . وە (چاکە چکولە) و (بابە سەید عەلی) لە گۆڕستانی رانیەو (بەستە هیزە) لە نزیك رانیە .

خەلّکان ، بەتایبەتی نەخۆشەکان ، زۆر زۆر باوەڕیان پیّ دەهێنا . بە تایبەتی چونکە شەوکەت خان ژنێکی بەدین بوو ، (مەولود)ی دەخوێندەوەو دەنگی خۆش بوو . زەمبیل فرۆش‌و خاتوو زین‌و کاکە مەم (مەم‌و زین) و (سینەم) ، چیرۆك‌و بەسەرهات‌و پالّەوانی‌ی تری دەزانی‌و لەبەری بوون . بۆ ژنانی دەخوێندنەوە . جارێکیان بۆ منیشی خوێندنەوە .

ئیتر نەخۆشان ئەهاتنە لای‌و ، قوری پیاو چاکێکی بە نێوچاوانیان دەناو . دوعاشی بۆ ئەنووسین‌ولەناو ئاو وەری ئەدان‌و ئاوەکەی بە لەشی نەخۆشەکاندا دائەکرد .

شەوکەت خان . کچی عەلی ئەفەندی (ئەمین سندوق)ی کۆیە بوو . هەر لە منالّیەوە فێری قورئان خوێندن‌و (مەولود) خوێندنەوە بوو . تا سالّی ١٩٧٢ لە رانیەدا ، سووتاو کۆچی دوای کرد .

پەراوێزەکان :

١ - لە ژێر ناوی (فوتنج) . تەماشای کتێبی ناوبراوی (أنطاکی) بکە .

هەروەها (ابن هبل) . . «المختارات في الطب» . وە «ادوار غالب» «الموسوعة في علوم الطبیعة» باسی «نعناع» .

فوتنج- فوذنج- فودنج . . «پونگ»ەو بەناوی (نعناع)یش هاتووە .بەلاّم هەندێکیان . وەکو المظفر الرسولی ، هەریەك بەجوودا ناوێکیان بۆ داناوە .

یا راست ئەوەیە بلّێن . چەند شێوەی پوونگ هەیە . (پیّ‌گوتنە - حبق- و خەلّکی شامی بوی بە ریّ گوتنە (صعتر) و هەروەها (مکشطر)یش شیوەییك ئەلّێن زیاتر (نعنع) بوی بوستانی ئەلّێن .

لە (طب)ی یۆنانیش‌دا . وا دیارە کەوا گیایەکی پزیشکی‌ی بەنرخ بوو/ . ناوە یۆنانیەکەی (غلیجن)ە . بە ئەسلّ ناوی (پونگ - پوتنگ)ە کە ناوێکی کوردی‌یە . . . یا باشتر ئەوەیە بلّێن ووشەیێکی ئاری‌یەو . پزیشکە موسلّمانەکان کە وەریانگرتووەو لە کتێبە عەرەبیەکانیاندا بە ناوی (فوتنج) بەکاریان هێناوە ئەم ناوەیان بۆ داناوە . بەتایبەتی چونکە لە عەرەبیدا پیتی (پ) یان کردووە بە (ف) .

٢ - دەستنووسا «طب کوردی» . ل ٣ ، ٧ .

٣ - الجامع لمفردات الأدویة والأغذیة . المختارات في الطب ، لەژێر باسی (سماق)دا

٤ - التذکرة : «سماق» .

٥ - د . محمود الحاج قاسم : تأریخ طب الأطفال عند العرب . ل٣٢ بغدا ١٩٧٨

٦ - أبوبکر الرازی الحاوی ب ٣ ل ٥٢ ، ٥٣ .

٧ ابن هبل المختارات - باسی (خوخ) هەروەها التذکرة لەژێر باسی (اجاص-دا

٨ الحاوی ب ٣ ل ٣٤ .

٩ - لەژێر باسی (خطمي) تەماشای : مفردات ابن البیطارو المختارات بکە هەروەهاش «المعتمد»

١٠ شرح اسماء العقار : «بابونە» مایرهوف چاپی کردووە . . ١٩٤٠) .

١١ - لەژێر باسی (منثو) تەماشای : «ادوار غالب» «الموسوعة في علوم الطبیعة» بکە .

قرطبی ئەلّیّ : خیری بەری‌و خزامی بەبیونەیە .

الرسولی ئەلّیّ : خیری بەری‌یە . . .

انطاکی یش ئەلّیّ خزامی‌و خیری بەری نین . هەروەك ووتمان ١٢ جۆرو چەند ناوێکی هەیە . لەژێر ناوی (خزامی) و (خیری) تەماشای (المعتمد) بکە .

١٢ مفردات (ابن بیطار) و (المعتمد) لەژێر ناوی (خیری) . لەژێر باسی (خزامی) تەماشای (التذکرة) بکە .

ماویەتی